

MEMOARI KRALJA MILANA

Deset poglavlja iz života prvog srpskog kralja

Na osnovu dokumenata
iz njegove zaostavštine ispriповeđao

S nemačkog prevela
Dušica Milojković

Predgovor
Nebojša Jovanović

 Laguna

Savremenici

Knjiga 1

Naslov originala

DIE MEMOIREN DES KÖNIGS MILAN. Zehn Kapitel aus dem Leben des ersten Serbiänkönigs. Nach seinen hinterlassenen Papieren erzählt. Von . Zürich, Verlag von Caesar Schmidt, 1902.

Copyright © ovog izdanja 2019, LAGUNA

Fotografije u knjizi objavljuju se zahvaljujući predusretljivosti Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti i Istorijskog muzeja Srbije.

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

MEMOARI
KRALJA
MILANA

Sadržaj

Nebojša Jovanović: <i>Portret jednog kralja</i>	9
---	---

MEMOARI KRALJA MILANA

Uvod.	63
I) Na dvoru kneza Kuze	70
II) Drama u Topčiderskom parku	90
III) Milan i Natalija	106
IV) Artemiza Hristić i druge	129
V) Milanove avanture u inostranstvu	144
VI) Posle abdikacije	158
VII) Milan i Aleksandar	172
VIII) Gospođa Draga Mašin	185
IX) Milan kao političar	199
X) Milanov politički testament	215

<i>Hronologija života</i>	
<i>kneza i kralja Milana Obrenovića IV.</i>223
<i>Imenski registar.</i>235
<i>Zahvalnost</i>243

**MEMOARI
KRALJA MILANA**

Uvod

Kralj Milan je umro 11. februara 1901. u pola pet po podne, u svom privatnom stanu u Prvom bečkom okrugu. Bio je prinuđen da iskusi svu gorčinu života „kralja u egzilu“, a u smrt, koja ga je već u četrdeset i sedmoj godini zadesila, otišao je napušten od svojih sunarodnika. Toliko pogrešno shvaćeni i nesravnjeno oklevetani kralj Milan na rukama tuđih ljudi okončao je svoj život, koji beše preispunjen doživljajima i kome nije nedostajalo velikih, upečatljivih trenutaka. U umrljici koju su lekari izdali kao neposredan uzrok smrti navodi se upala pluća i srčana slabost. Je li to istina? Znamo da je Milan, koji je trpeo velike muke, tokom bolesti hteo da se ubije hicem iz revolvera, te da su to oružje, koje je uvek sa sobom nosio, od njega morali da sakriju. Znamo, međutim, i da je Milan kod sebe uvek imao otrov, pa se sad tvrdi da je u nekom trenutku, kad su ga ostavili bez nadzora, jednom njegovom dozom sebi prekratio muke, a time i život.

Krajem januara Milan je oboleo od gripa, koji je u to vreme harao Bečom, ali posle dvanaest dana bolovanja

činilo se da se potpuno oporavio. Nekoliko dana kasnije, 3. februara, Milan se, međutim, ponovo razboleo, a lekari koji su odmah pozvani konstatovali su težak oblik zapaljenja desnog plućnog krila. Oboljenje jetre, koje je Milana mučilo već godinama, i degeneracija srčanog mišića, izazvana brojnim udarcima sudbine koje je pretrpeo i neobuzdanim načinom života, za posledicu su imali da je već neko vreme ostajao bez daha i osećao stezanje u grudima, te se stoga moralo bojati da će njegova bolest imati smrtni ishod. Kad je Milan umro, došlo je do ružnog spora oko tela preminulog kralja, koji se užasavao pomisli da bude pokopan na srpskom tlu. Milan je u avgustu 1900, kad se kralj Aleksandar¹²² oženio gospođom Dragom Mašin i svoga oca proterao iz Srbije, uputio pismo austrijskom caru Franji Josifu¹²³, u kom se gorkim rečima žalili na nezahvalnost Srba i sina Aleksandra, a austrijskog monarha moli da mu u slučaju da ga smrt zadesi „podari komadić austrijske zemlje, u kojoj bi mogao da otpočine“. Milan u ovom pismu cara Franju Josifa upravo u tom pogledu određuje za izvršioca svog testamenta, a moli ga i da nipošto ne dopusti da njegovo (Milanovo) telo ikad bude prebačeno u Srbiju. Isti zahtev Milan iznosi i u svom pismu grofu Goluhovskom, austrijskom ministru inostranih dela i zastupniku carske kuće. Kažu da je ovo Milanovo pismo caru Franji Josifu napisano rečima tako potresnim, rečima koje u samo srce diraju, da je stari austrijski monarh, koji je prema Milanu gajio veliku

¹²² Aleksandar Obrenović V (1876–1903), kralj Srbije 1889–1903, sin kralja Milana, poslednji vladar iz dinastije Obrenovića.

¹²³ Franc Jozef I Habzburg (1830–1916), austrijski car i mađarsko-hrvatski kralj (1848–1916), car i kralj Austrougarske (1867–1916).

naklonost i u političkom pogledu uvek mogao na njega da se osloni, prolio suze čitajući ga.

Telo prvog srpskog kralja je, po naređenju cara Franje Josifa, sahranjeno u skladu s austrijskim ceremonijalom, u manastiru Krušedolu, a nastojanja Srbije da dobije posmrtno ostatke kralja u egzilu glatko su odbijena. Kralj Aleksandar je, pokušavši da situaciju reši na prepad, srpskom poslaniku u Beču Kostu Hristiću izdao naređenje da u ime Srbije zauzme Milanov stan. Verovao je da će na taj način, pod zaštitom eksteritorijalnosti, moći da zapleni Milanovo telo i njegovu zaostavštinu. Austrija je gospodi u Beogradu morala da skrene pažnju na to da je Milan u Beču umro kao privatno lice, te da sa tog razloga o njegovoj poslednjoj volji i njegovoj zaostavštini odlučuje izvršilac testamenta koga je on odredio, pod zaštitom bečkih sudova i bečke policije, i da u Beču nemaju nimalo volje da na bilo koji način trpe detinjaste igrarije sa proširivanjem eksteritorijalnosti srpskog poslanstva na Milanov privatni stan u ulici Johanesgase. Gospoda iz Beograda su tek tad popustila, a Milan je, napušten od svojih kao što je i umro, sahranjen kraj svoje babe kneginje Ljubice¹²⁴, u kripti manastira Krušedola.

Milan je za sobom ostavio oko 50.000 franaka u gotovom novcu, kao i luksuzno namešten stan u Ulici Johanesgase br. 16, čiji je nameštaj prilično vredan. Nije ostavio velike dugove. On, koji je čitavog života bio rasipnik i uživao u svemu, tokom poslednjih godina

¹²⁴ Ljubica Obrenović (1785–1843), supruga kneza Miloša Obrenovića I, nije bila baba kralja Milana po krvnom srodstvu, već po dinastijskom, kao baba-strina; majka Milanovog oca bila je Tomanija Obrenović (1786–1881).

života naučio je – da štedi. U vreme kad je kao vrhovni komandant srpske vojske živeo u Beogradu, čitav svet je, naime, zapanjio svojim skromnim životom. U to doba Milan je izdvajao veće sume, kojima je namirio poslednje od svojih velikih dugova.

Kralj Milan nije ostavio svoju poslednju volju u vidu imovinsko-pravnog testamenta, ali zato je ostavio neku vrstu političkog testamenta. On je pronađen u dva primerka, od kojih se jedan nalazi u rukama kralja Aleksandra, dok je drugi u Beču, u arhivu Ministarstva carske i kraljevske kuće.

Nakon smrti kralja Milana mnogo se govorilo o tome da li je Milan ostavio svojeručne zapise o svom zanimljivom životu ili ne, i šta se uopšte dogodilo sa brojnim spisima koje je za sobom ostavio.

Koliko je meni poznato, kralj Milan je svoje memoare pisao dvaput. Jednom, nekoliko godina nakon abdikacije, pritisnut ogromnim bremenom dugova, napušten od svih, bez novca i bez izgleda da ga dobije, usamljen u Parizu i zgađen ništavnošću ljudske egzistencije, ispunjen prezirom prema pokvarenosti i nezahvalnosti ovoga sveta i rešen da sebi prekrati život.

To beše krajem 1892. godine. U zimu iste godine kralj Milan me je jednoga dana pozvao k sebi u Pariz. Delovao je bolesno i mračno. Činilo se da se jede iznutra, a neki grč oko usta odavao je veliki umor. Predao mi je zatvoreni paketić, u kom se činilo da se nalaze samo pisma, a kada sam ga ja zbog ovog misterioznog postupka zapanjeno pogledao, rekao je:

„Nameravam da krenem na dalek put, a čovek nikad ne zna šta se može dogoditi. Ovde sam zapisao neku vrstu

ispovesti o svom životu i neću da te hartije padnu u ruke Namesništva ili Srba. Zato ih poveravam vama. Na vašu diskreciju mogu da se oslonim. Ali jednom, kad budem mrtav, svet iz ovih listova treba da dozna šta je kralj Milan bio, šta je učinio za svoj narod i koliko je patio.“

Na moje pitanje kuda namerava da putuje, kralj koji je abdicirao odgovorio mi je da je umoran od Evrope i da mrzi taj uglađeni svet prepun laži. „U svom životu sam“, nastavio je, „iskusio sve što je ovaj svet u stanju da ponudi. Visinu trona, sreću i nesreću, slavu i prezir, ljubav i mržnju. Neke sam progonio, drugima sam dobra činio, a iz svih svojih iskustava samo sam jedno naučio, da je novac taj koji vlada svetom i na povocu drži ljude, koji su odreda podmitljivi. Koga sve nisam kupio! Na ovome svetu nema ni pravih ubeđenja ni vernosti, sve je samo maska, laž, privid, a pohlepa za novcem je ono što iza svega čučī. Da, da, verujte mi, jer sam to što vam govorim lično iskusio. 'O, ti prodani grade!', uzviknuo je Jugurta proklinjući Rim. Ja sad uzvikujem isto, ali ne mislim pritom na Rim, već na čitav svet.“

Sredinom januara sledeće godine (1893) doznao sam da se Milan u Bijaricu sastao sa suprugom od koje je bio razveden, kraljicom Natalijom, i da se ovaj susret okončao time da je kralju, koji nesrećnim berzanskim špekulacijama, umesto da se spase, beše svoj dug povećao na 345.000 franaka, Natalija obećala pomoć i odvrtila ga od namere da sebi oduzme život. Ubrzo zatim sledio je pad Namesništva, a 21. januara 1894. Milan je neočekivano došao u Beograd. Veseo, vedrog raspoloženja, naizgled pucajući od zdravlja. Na železničkoj stanici okupilo se mnoštvo sveta, koje mu je oduševljeno klicalo: „Živeo

kralj Milan!“ Milan je, pak, preda se isturio svoga sina i rekao: „Ne, nego živeo kralj Aleksandar!“

Nekoliko dana nakon tog povratka Milan me je zamolio da dođem k njemu. Kao da beše sasvim drugačiji čovek nego u Parizu. Zamolio me je da mu vratim hartije koje mi je u Parizu dao, rekavši da je u napadu ogorčenja i sete popustio iskušenju da roman svog života napiše bez milosti prema sebi samom i svima ostalima koji su u njemu učestvovali. Brinuo je da bi to jednom moglo da pričini teškoće njegovom sinu. Vratio sam Milanu njegove zapise. Kralj ih je na tren prelistao, a zatim ustao i sve hartije bacio u žar kamina, koji ih je odmah progutao.

To je bio jedan od ukupno dva puta kad se kralj Milan poduhvatio posla da napiše svoje memoare. Nakon pomirenja s kraljicom Natalijom i pada Namesništva nad njim je ponovo zasijao slabašni sunčev zrak negdašnje sreće, i mada nije bio vladajući kralj, ipak mu je polazilo za rukom da u Srbiji sve usmerava onako kako mu se činilo da treba. Progonstvo u koje ga je u leto 1900. oterao sopstveni sin predstavljalo je novi pad, koji je Milana survao u isto ono stanje ogorčenosti i očajanja kao i krajem 1892. Ponovo se dao na pisanje svojih memoara, ali napisao je samo neke odlomke. Oni su, zajedno sa brojnim drugim spisima i njegovim i tuđim pismima, nakon njegove smrti pronađeni i predati onima kojima su bili namenjeni. Milan nikada nije hteo da njegova prebogata arhiva padne u ruke Srbima. Činjenica je da je u Beograd zaista i dospeo tek njen neznatan deo. Milanovi noviji zapisi o sopstvenom životu, koje sam upravo spomenuo i koji postoje samo u odlomcima, takođe se ne nalaze u srpskim rukama, i

teško da će ikad dospeti u javnost u onom obliku u kome ih je Milan zapisao.

U ovoj knjizi ću pokušati da svojeručne zapise o njegovom životu, koje mi je kralj Milan 1892. u Parizu predao, da bi ih dve godine kasnije pred mojim očima uništio u kaminu svog kabineta u Beogradskom konaku, ponovo napišem po sećanju, koristeći kao pomoć i dopunu druga pisma i dokumenta, od kojih se neka nalaze u mom posedu, dok sam druge imao prilike da vidim. Verujem da se Milan nakon svog poslednjeg pada, 1900. godine, gorko pokajao što je uništio svoje osam godina ranije napisane memoare, koje bi sada trebalo samo kratko dopuniti. Uveren sam i da ispunjavam želju počivšeg kralja ako sad, na osnovu svog pamćenja i uz pomoć svih izvora koji mi stoje na raspolaganju, memoare prvog srpskog monarha¹²⁵ ponovo zapišem, dopunjujući ih dokumentima iz njegove zaostavštine.

Rim, maja 1901.

Potpis:

¹²⁵ Milan Obrenović je prvi srpski novovekovni kralj, ali ne i prvi monarh; zvanično – to je knez Miloš Obrenović od 12/13. decembra 1830. godine, kada su u Beogradu pročitana dva akta Visoke Porte: Hatišerif o autonomiji Kneževine Srbije i Berat o naslednom kneževskom dostojanstvu, naslovljen na Miloša Obrenovića.

I

Na dvoru kneza Kuze

Pariz, na Zadušnice, 1892.

Istorija srpskog naroda nije lišena slave. Potiče od Ilira,¹²⁶ a počeci njegove istorije sežu u doba Rimljana, Grka i Persijanaca.¹²⁷ Već 1050. godine Srbi su imali sopstvenog kralja.¹²⁸ Od tog trenutka moć srpskog naroda je brzo

¹²⁶ Srbi su Sloveni, ne potiču od Ilira, kako tvrdi nemački autor; „Ilirski pokret“ u prvoj polovini XIX veka našao je u ilirskom imenu zajedničko ime za pokret koji je kasnije nazvan južnoslovenskim ili jugoslovenskim, kad se shvatilo da Južni Sloveni ne potiču od Ilira.

¹²⁷ Nije jasno šta autor navedene rečenice smatra pod ujednačavanjem istorijskih početaka na prostoru od Persije do Grčke i Apeninskog poluostrva, u dobu koje nije jasno navedeno.

¹²⁸ Verovatno se misli na vladavinu dukljanskog kneza Mihaila Vojislavljevića (1050–1082), koga je 1077. godine papa Grgur VII Hilderbrand nagradio kraljevskim insignijama i priznao samostalnost njegove države; prva srpska kraljevina se ugasila već pod Mihailovim sinom i naslednikom Konstantinom Bodinom (1081–1101), da bi bila obnovljena tek 1217. godine pod Stefanom Prvovenčaninim, sinom Stefana Nemanje; ipak bi za godinu nastanka prve kraljevine

rasla, da bi vrhunac dostigla pod Stefanom Dušanom¹²⁹, koji je vodio ni manje ni više no trinaest krstaških pohoda protiv Vizantije¹³⁰, proširio Srbiju i učinio je carevinom. Najveću moć nekog naroda, međutim, ne čini njegov teritorijalni posed, već moralna snaga, a ako znamo da su Srbi, baš kao i svi drugi južnoslovenski narodi, odvajkada bili skloni intrigama, zaverama i odbojnosti prema zakonu i zakonodavcima, onda nije čudo da su sve južnoslovenske tvorevine već od samog početka u sebi nosile klicu raspada. Sve južnoslovenske velike države stoga su nestale s lica zemlje, a ništa bolja sudbina nije zadesila ni veliku srpsku carevinu koju je Stefan Dušan stvorio.¹³¹ Car Dušan je umro usred priprema za nov krstaški pohod na Vizantiju, 1356. godine,¹³² a već pod njegovim naslednikom, poslednjim srpskim carem Lazarom,¹³³ veliko

trebalo reći 1077, a ne 1050. godina, od kada Srbi imaju „sopstvenog kralja“ (N. Jovanović, *Leksikon ličnosti u udžbenicima istorije*, str. 43, 223; opširnije u: A. Veselinović, R. Ljušić, *Srpske dinastije; Istorija srpskog naroda*, I; *Istorija naroda Jugoslavije*, I, Beograd, 1953; Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, I, Beograd, 1952; Tibor Živković, *Portreti srpskih vladara od IX do XII veka*, Beograd, 2006. i dr.).

¹²⁹ Stefan Dušan (1308–1355), srpski kralj (1331–1345) i car (1345–1355), tvorac srpskog srednjovekovnog carstva.

¹³⁰ Stefan Dušan je osvajao vizantijske posede i širio teritorijalno srpsku državu, ali kao pravoslavni vladar nije mogao voditi nijedan „krstaški pohod“ protiv pravoslavne prestonice i pravoslavnog carstva.

¹³¹ Isto kao u prethodnoj napomeni i napomeni br. 2, na ovoj strani.

¹³² Car Stefan Dušan je umro 20. decembra 1355. godine, a ne 1356. godine (N. Jovanović, *Leksikon ličnosti*, str. 102).

¹³³ Lazar Hrebeljanović (1329–1389) bio je srpski knez, a ne car; takođe, nije bio naslednik cara Dušana, jer je cara Dušana nasledio njegov sin, car Uroš (1355–1371); tačno je da su legenda i narodno predanje uzdigli kneza Lazara u cara, ali je istorijska nauka već u XIX veku odvojila mit od istorijske stvarnosti (N. Jovanović, *Leksikon ličnosti*, str. 174).

srpsko carstvo se srušilo.¹³⁴ Već 1447. godine sultanu Muratu II pošlo je za rukom da Srbe potpuno podjarmi.¹³⁵

Time je za srpski narod započela epoha dubokog poniženja i najtežih patnji, koja je potrajala sve do najskorijih dana. Tek ustankom iz 1815. godine, koji je u šumama Šumadije podigao Miloš Obrenović,¹³⁶ sudbina je Srbima ponovo postala naklonjenija. Nakon junačkih borbi, koje su potrajale čitavih šesnaest godina,¹³⁷ Srbi su na svom čelu konačno ponovo imali sopstvenog kneza. Ne beše nimalo lako da se malena kneževina na nesigurnim nogama, siromašna, nekultivisana i prezrena, uzdigne u rang kraljevine s modernim zakonima, zapadnjačkim saobraćajnicama i drugim ustanovama i pokazateljima blagostanja. Čini se, međutim, da srpski narod iz svog viševjekovnog poniženja pod turskim jarmom nije naučio

¹³⁴ Srpsko carstvo je prestalo da postoji sa smrću cara Uroša (Stefana Uroša), 4. decembra 1371. godine, a nije se srušilo pod „carem Lazarom“.

¹³⁵ Srpska srednjovekovna država (despotovina od 1402. godine) pala je pod vlast Osmanskog carstva 1459. godine, u vreme sultana Mehmeda II Osvajača (1451–1481), a ne 1447. godine, u vreme Murata II (1421–1451).

¹³⁶ Misli se na Drugi srpski ustanak (1815), u duhu veličanja dinastije Obrenović, a svesno se previde Prvi srpski ustanak (1804–1813), pod vodstvom Karađorđa Petrovića, čije bi pominjanje išlo u slavu dinastije Krađorđević.

¹³⁷ Ratni period Drugog ustanka trajao je od aprila do novembra 1815. godine, dakle, samo pola godine. Posle završetka Drugog ustanka nastavljena je diplomatska borba za sticanje autonomije Srbije (u okviru Osmanskog carstva) i za dobijanje berata o naslednom kneževskom dostojanstvu, koju je vodio Miloš Obrenović. Diplomatska borba je okončana posle petnaest (a ne šesnaest, kako ovde piše) godina, 1830. godine; Drugim Hatišerifom i Beratom o naslednom kneževskom dostojanstvu proglašena je Kneževina Srbija, a Miloš Obrenović je potvrđen za naslednog kneza.

ništa, jer se isti oni činioci, koji su utrli put uništenju velikog srpskog carstva pod carem Lazarom, ponovo javljaju i u novoj Srbiji: intrige, zavere, odbojnost prema zakonu i zakonodavcima svakodnevna su pojava. Tvorca nove Srbije, Miloša Obrenovića, Srbi su oterali u progonstvo, a svog prvog kralja, Milana Obrenovića, prisilili da abdicira, pošto su prethodno uzalud pokušavali da ga ubiju. Skovali su i krilaticu: Neka crkne od gladi u Parizu!

Kralj Milan je u Srbiji mnogo kuđen i klevetan. Zbog toga moramo da se upitamo: ko kome može više da zamere, Srbi svom prvom kralju, ili on Srbima?

Kaže se da prvi utisci iz najranije mladosti određuju čitav život čovekov. Ispričaćemo, dakle, kakvi su bili utisci iz detinjstva i najranija mladost prvog srpskog kralja. Bez ogorčenja, bez nastojanja da se drugi unize, samo голу, čistu istinu. Neka činjenice govore za sebe.

Pariz, novembra 92.

Milan Obrenović potiče od kneza Jevrema Obrenovića i njegove supruge Marije¹³⁸, iz bogate rumunske bojarske porodice Katardži. Rođen je u Jašiju¹³⁹ 22. avgusta 1854. U onim podunavskim kneževinama koje su zbog zlosrećnog postupanja svojih gospodara postale igračka u rukama ruskih, turskih i francuskih smicalica, a u kojima su u to

¹³⁸ Jevremova supruga se zvala Tomanija, rođ. Bogičević (1796–1881), a ne Marija, a Milanova majka je bila Marija, rođ. Katardži (1832–1876), iz rumunske bojarske porodice.

¹³⁹ Milan je rođen u Merešeštiju, a njegova majka Marija u Jašiju.

vreme vladale najžalosnije prilike koje se uopšte zamisliti mogu. Pobunu iz 1848. u Moldaviji i Vlaškoj zajednički su ugušili Turci i Rusi, prisilivši gospodare Moldavije i Vlaške da potpišu sramni Ugovor iz Balta-Limana. Njime se prava moć daje ruskim i turskim komesarima, koji su postavljeni uz tamošnje gospodare. Nakon toga je usledio Krimski rat, Baltalimanski ugovor prestao je da važi, a namesto rusko-turskog tutorstva nastao je francuski protektorat¹⁴⁰.

Pokvarenost koja je usled očajnih političkih prilika zavladala u obe ove podunavske kneževine nije imala granica. U njen glib su uvučeni i bogati i siromašni, ljudi visokog i niskog porekla, i mada je Krimski rat u političkom pogledu dvema kneževinama donekle bio i od koristi, neki povoljniji moralni uticaj svakako nije doneo. Naprotiv. S francuskim protektoratom u zemlju pristigoše francuski luksuz i francuski novac, a pokvarenost je samo još više narasla. U tim krajevima ništa se više nije smatralo sramnim.

U takvoj kaljuzi Milan je proveo prve godine svog detinjstva – nadasve tužna i nevesela mladost. Jaši je bio sedište moldavskih gospodara i možda najpokvarenije mesto u obe rumunske zemlje. U tom gradu je kneginja Marija Obrenović rodila svog jedinog¹⁴¹ sina Milana i

¹⁴⁰ Tačnije, Pariskim mirom 1856. godine nastao je zajednički protektorat Velikih sila (Garantnih sila), među kojima je francuski uticaj postao najizraženiji.

¹⁴¹ Marija (Katardži) Obrenović imala je sa Milošem i kćer Tomanju (1852–1854), svoje najstarije dete, koje je umrlo u drugoj godini, a posle Milana još tri vanbračna sina, Aleksandra (1864–1889) i Dimitrija (1865–1888) sa knezom Aleksandrom Joanom I Kuzom, te Rudolfa (1876–1934) sa nepoznatim austrougarskim plemićem. Iako nije rođen u Jašiju, Milan je najranije detinjstvo proveo u ovoj moldavskoj prestonici, uz majku i njenu rodbinu.

trajno se nastanila. U Jašiju je bila javna tajna da se između moldavskog pukovnika Kuze i kneginje Marije Obrenović razvila ljubavna veza. U Beogradu su, uostalom, za to znali jednako dobro kao i u Jašiju, i nikom nije padalo na pamet da povede računa o nežnoj dečjoj duši malog Milana.

Usledile su, međutim, i gore stvari. Obe rumunske kneževine zahvatio je moćan pokret, koji je težio ujedinjenju Moldavije i Vlaške u samostalnu kneževinu, sa stranim regentom na čelu. Trebalo je da on učini kraj političkoj i moralnoj pokvarenosti, i da raščisti Augijeve štale tamošnjeg društva. Pukovniku Kuzi je, međutim, pošlo za rukom da snažno rasplamsa nacionalnu stranu ovih težnji, tako da je zahtev za postavljanje stranog monarha izbledeo, a na čelo pokreta stavio se on sam, kao reformator i spasilac. Godine 1859. zaista je i proglašeno ujedinjenje Vlaške i Moldavije, a za kneza Rumunije izabran je Aleksandar Joan Kuza. Prestonica nove kneževine postao je Bukurešt, dotadašnje sedište vlaških gospodara, a zemlja je dobila slobodarski ustav, slobodu štampe i čitav niz drugih modernih dostignuća. Knez Kuza se preselio u Bukurešt, a za njim dođe i kneginja Marija Obrenović, sa sinom Milanom...

* * *

U Srbiji je u međuvremenu svrgnut knez Aleksandar Karađorđević, i ponovo je pozvana dinastija Obrenovića da se vrati na presto. Na srpskom prestolu našao se Mihailo III Obrenović, čiji je brak sa mađarskom groficom Hunjadi¹⁴²

¹⁴² Julija (Hunjadi) Obrenović (1831–1919) bila je u braku sa knezom Mihailom Obrenovićem od 1853. do 1865. godine.

ostao bez dece. Zemlja je zato tražila naslednika, a svi koji su dinastiji Obrenovića mislili dobro savetovali su knezu Mihailu da u Beograd dovede i za prestolonaslednika proglasi princa Milana, koji je u Bukureštu boravio na dvoru kneza Kuze. Knez Mihailo za to nije hteo ni da čuje, ali na kraju je ipak odlučio da u Bukurešt pošalje svog čoveka od poverenja, koji je trebalo da sastavi izveštaj o prilika-
ma na tamošnjem dvoru, nakon što su mu živim bojama naslikali opasnosti kojima je mladi Milan na Kuzinom dvoru izložen.

Evo njegovih izveštaja:

Bukurešt, 12. juni 1864.

„U celoj zemlji vlada duboko ogorčenje na kneza i na ono što se na dvoru radi. Ljudi kao što su Dimitrije Sturca, Nikolae Golesku,¹⁴³ Gika,¹⁴⁴ Rose-
ti, sasvim otvoreno govore da su sadašnje prilike neodržive. Ovaj poslednji mi je ispričao da je knez Kuza ubrzo po preuzimanju vlasti pogazio ustav, sa svim njegovim zakonima i obavezama, i sebi prigrabio prava apsolutističkog vladara. Priča se da se na samom dvoru rade strašne stvari. Službenici, oficiri i vojska ne primaju plate, dok se u isto vreme na dvoru ogromne sume troše na kocku i bančenje. Knez i njegovi miljenici u zamku organizuju bahanalije, za koje im žandarmi među narodom

¹⁴³ Nikolae Golesku (1810–1877), političar, premijer Rumunije u dva navrata, 1860. i 1868.

¹⁴⁴ Jon Gika (1816–1897), rumunski revolucionar, matematičar i političar, pet puta premijer Rumunije.

pronalaze devojke koje na dvor silom dovode. Kneževa supruga, koja u ovim sramnim zbivanjima nema nikakvog udela, proterana je u jedan udaljen deo zamka, dok kneginja Marija Obrenović javno važi za kneževu ljubavnicu i sa njim deli njegove odaje. Mnogi ovde pojma nemaju ni da nekakav princ Milan uopšte postoji...“

Bukurešt, 15. juni 1864.

„Danas sam (opet) bio na dvoru. Zamak je jedna poluraspadnuta, ali prilično velika zgrada. Smešten je u centru grada i služio je najpre kao bolnica, a zatim kao kasarna. Grad je prepun prljavštine. Pred samim dvorom nalaze se svima naočigled nekakve kaljuge, u kojima se svinje valjaju. Dvorište zamka ne pruža ništa bolju sliku. Video sam i princa Milana. Kako je to žalostan prizor i koliko strašno on svaku srpsku dušu mora da zaboli! Princ Milan, najmlađi izdanak slavne loze Obrenovića, u kog bi Srbija i dinastija morale polagati svu nadu, igra se u dvorištu zamka s nekakvom zapuštenom decom! Rečeno mi je da su mu drugovi u igri deca baštovana i drugih dvorskih slugu. Princ Milan udiše kužni zadah Kuzinog dvora, a ako pomislimo da bi jednom mogao biti pozvan da sedne na srpski presto, već danas moramo da se upitamo neće li sramna zbivanja na tom kneževskom dvoru na bistrog mladog princa uticati na način koji će srpskom prestolu doneti nesreću? Iskušenju i prelasti izložen je još od kolveke, i moramo se bojati da bi sirovi i poročni ljudi s Kuzinog dvora

i njihove lakomislene prijateljice lepog i pametnog dečaka mogli već vrlo rano zavesti na put poroka, nediscipline i greha. Dečak je za svoje godine suviše zreo, a i te kako je svestan činjenice, koju uopšte ne bi morao da zna, da je njegova majka, kneginja Marija, kao ljubavnica kneza Kuze trijumfovala nad njegovom zakonitom suprugom. Sramota njegove majke nikako ne može dobro uticati na mladog princa, niti na ugled dinastije Obrenovića uopšte. Princ Milan bi u svakom slučaju morao biti sklonjen od ovih štetnih uticaja, ako Srbija ne želi sebi da natovari krivicu da je sama u propast odvela mladog princa, koji bi jednom eventualno mogao postati i njen regent¹⁴⁵. Sebi samoj, svojoj kneževskoj kući i životnoj sreći mladog princa Srbija duguje da ga na vreme skloni iz legla poroka na Kuzinom dvoru ...“

Bukurešt, kraj juna 1864.

„...Na dvoru vlada veliko slavlje zbog uspeha državnog udara od 6. februara,¹⁴⁶ a Narodna skupština

¹⁴⁵ Ovde bi ispravnije bilo reći „vladar“ nego „regent“, koja podrazumeva vršioca vladarske dužnosti u nekom određenom roku u kome je prvi vladar sprečen da je obavlja, na šta se ovde ne misli; Milan Obrenović nije rođen kao prestolonaslednik, na presto je došao igrom sudbine, ali po Zakonu o nasledstvu prestola iz 1859. godine, kao jedini muški član dinastije posle ubistva kneza Mihaila Obrenovića III.

¹⁴⁶ Nepotizam i korupcija koje je knez Kuza zaveo u Bukureštu izazvali su duboko ogorčenje među stanovništvom, te je početkom 1864. policija već otkrila jednu zaveru koja je za cilj imala njegovo zbacivanje s prestola. Pritom je do svrgavanja kneza trebalo da dođe 6. februara ove godine, na dan koji je, kao godišnjica dolaska Aleksandra Kuze na presto,

izabrana na osnovu novog izbornog zakona radi kao sat. Knez u njoj uopšte nema opoziciju. Uprkos tome, čini se da se u zemlji protiv njega sprema nekakva nepogoda. U svim službama se krade i proneverava državni novac, a knez prodaje oficirske položaje i mesta u državnoj službi i prima mito svake vrste. Marija Obrenović važi – kakva sramota za Srbiju – za njegovog zloduha, policijski prefekt Bukurešta Margiloman i direktor Pošte i telegrafa Libreht¹⁴⁷ važe za njegove savetodavce, a ađutant Beldiman¹⁴⁸ za njegovog agenta. Priča se da policijski prefekt Bukurešta, u dogovoru s knezom Kuzom i njegovom metresom, šalje žandarme u provale

svečano obeležavan kao nacionalni praznik. I Skupština je počela da otkazuje poslušnost, odbijajući da obezbedi novčana sredstva neophodna za preterane troškove. Knez je stoga odlučio da sa svoje strane izvrši državni udar uz pomoć vojske, koji bi ga praktično učinio apsolutističkim vladarom. Ovaj državni udar, koji je izvela ruska klika, odmah je za posledicu imao narodni ustanak, ali knezu je pošlo za rukom da ga silom uguši. Knez je doneo nov izborni zakon, koji spada u najčudnije otkako svet postoji. Taj zakon propisuje da seljačko stanovništvo ove ravničarske zemlje, koje ne ume ni da čita ni da piše, treba da dobije opšte pravo glasa, dok, nasuprot tome, stanovnici gradova imaju biračko pravo samo ako su zemljoposednici i ako uz to još i plaćaju porez od 48 pja-stera po glavi. Radnička klasa uopšte nema pravo glasa. Kuza je, dakle, ovim izbornim zakonom biračima učinio isključivo svoje pristalice, koje potiču iz redova rusofilskih zemljoposednika. Seljacima je biračko pravo dato samo stoga što kneževe pristalice mogu svojim seljacima i slugama da naredе kako da glasaju. Knez, dakle, može sa sigurnošću da računa na poslušnu Skupštinu. Za ovakvo biračko pravo karakteristična je činjenica da Bukurešt, prestonica koja je u to vreme brojala 180.000 stanovnika, nije imao više od pukih 5.000 birača! (Prim. nemačkog priređivača.)

¹⁴⁷ Cezar Libreht (1820–1890), inženjer, poreklom Belgijanac.

¹⁴⁸ Aleksandru Beldiman (1832–1898), rumunski publicista, oficir, sledbenik Aleksandra Joana Kuze.

i krađe, i da se na takav način pribavlja novac za rasipnički život koji se na dvoru vodi. Razgovarao sam sa raznim uglednim ljudima, i svi me uveravaju da se među narodom nešto kuva. Jon Bratijanu je mišljenja da zemlja ide u susret potpunoj propasti ukoliko se ubrzo ne odluče da u nju pozovu nekog stranog monarha, koji bi Rumuniji doneo evropske običaje i disciplinu. Kažu da kneza drži car Napoleon. Ovdašnji francuski konzul, gospodin Druen de Luis, knezu je najvažniji. Upućen je u sve tajne kneževskog dvora u Bukureštu, a priča se i da kroz njegove ruke prolazi prepiska cara Napoleona sa knezom Kuzom. Princu Milanu je punih devet godina¹⁴⁹ i zna za sva skandalozna zbivanja na dvoru, jer se ne ustežu da o svemu govore i pred dečakom. Dečak stoji na putu kako svojoj majci, kneginji Mariji, tako i knezu Kuzi, i čuo sam da žudi da ode iz svog sadašnjeg okruženja. Sudbina ovog deteta vrlo je gorka. Milan je mnoge ružne reči morao da čuje i mnoge uvrede da pretrpi. Ne sme se prećutati ni da ga mnogi smatraju vanbračnim sinom kneza Kuze¹⁵⁰, te ga zbog toga i drugovi u igri ponekad zadevaju zbog njegovog porekla. Nalazim, sem toga, da su mu drugovi u igri jednako pokvareni kao i

¹⁴⁹ Milan Obrenović je u junu 1864. godine imao nepunih deset godina (rođen 22. avgusta 1854. godine).

¹⁵⁰ Glasine da je Milan vanbračni sin kneza Kuze bile su poznate i u Srbiji, pa je zbog toga bilo problema i prilikom njegovog dovođenja na presto 1868. godine; protivnici dinastije i njegovog dovođenja na presto govorili su javno, ali i pisali u štampi, da je Milan u stvari Kuzić, a ne Obrenović (S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, str. 154–155; R. Ljušić, *Ljubavi srpskih vladara i političara*, str.154).

društvo koje banči za kneževom trpezom, te je na mestu briga da će Milan pretrpeti znatnu štetu, ne samo moralnu već i fizičku...“

Knez Mihailo, međutim, ni nakon ovih izveštaja nije mogao da se reši da deluje. Knez Kuza je bio u punoj milosti Napoleonovoj, koju je i Mihailo nastojao da pridobije, te stoga nije hteo da preduzima ništa što bi knezu Kuzi moglo postati neprijatno, a da je kneginju Mariju Obrenović prinudio da se iz Bukurešta vrati u Srbiju, otud bi verovatno nastala ozbiljna zavada između Bukurešta i Beograda. Kuza je nakon uspešnog državnog udara od 6. februara osećao da je na vrhuncu moći, a uživao je i Napoleonovu naklonost i prijateljstvo. Knez Mihailo stoga nije ni prstom mrdnuo. Pustio je da na dvoru u Bukureštu stvari teku svojim tokom. Mladi Milan je i dalje morao da nosi svoj teški krst. Ali izbavljenje je ipak došlo uskoro. Kuzina vladavina bližila se kraju. Nova skupština, koja se sastojala isključivo od kneževih ljudi, počela je da prelazi u opoziciju pod pritiskom ogorčenja sviju društvenih slojeva. Njegovi bliski prijatelji, Bojaresku, Bratijanu i Tel, koji su imali veliki uticaj u Parlamentu, okrenuše se od njega i uspeše da izdejstvuju, uprkos svim pretnjama i zastrašivanju, da Skupština izglasa zvanično obraćanje knezu i vladi, u kojem se kaže da je knez odgovoran za to što se u svim javnim službama krade i što u čitavom javnom životu vladaju neviđena samovolja i nedisciplina. Ubrzo zatim Skupština je odbila i da uopšte glasa o budžetu, izrazivši mišljenje da nema poverenja ni u vladu, ni u kneza. Knez je na to naredio da stari budžet ostane na snazi dok Skupština ne izglasa novi. Taj knežev potez je u Skupštini

izazvao veliko ogorčenje. Predsednik Skupštine poslat je knezu ne bi li ga ubedio da je njegovo naređenje nezakonito i da se ne može sprovesti. Knez Kuza s predsednikom Parlamenta nije postupio baš po protokolu: svojeručno ga je izmlatio i izbacio napolje. Time se, međutim, situacija za kneza nije nimalo popravila, te je već 6. februara 1865. iz Bukurešta u beogradsko Ministarstvo inostranih dela stigao izveštaj u kojem se, između ostalog, kaže:

„Knežev položaj je svakog dana sve teži, i na njegovu svrgavanje neće se više dugo čekati. Nezadovoljstvo i ogorčenje rastu iz dana u dan. Za današnji dan, godišnjicu dolaska kneza Aleksandra Kuze na presto, već je bio pripremljen puč. Trebalo je da knez bude napadnut u trenutku kad se zaputi u crkvu, da bi prisustvovao bogoslužju u čast dolaska na presto. U zamku su, međutim, za ove planove na vreme doznali, te je knez zapovedio da sve glavne ulice i trgove zaposedne vojska. Pešadija, konjica i artiljerija izvedene su na ulice, vojsci je demonstrativno podeljena bojeva municija, a topovi su pripremljeni za paljbu. Uprkos tome, malo je nedostajalo da dođe do sukoba između vojske i naroda. Gde god bi se knez pojavio, narod je gundao, a nije se plašio ni da napadne vojne kordone. Uprkos tome, dan je protekao mirno, jer je vođa zaverenika zbog preduzetih vojnih mera naredio da se sve obustavi i da se mir ne remeti. Veruje se da je duhovni vođa ovog pokreta Jon Bratijanu, koji trenutno boravi u Parizu. Na dvoru su obavešteni

da je u pitanju vrlo široka zavera i razmišljaju kako da Bratijanua učine neškodljivim.“

Godinu dana kasnije na ulicama Bukurešta izbila je prava pobuna. Knez je pobunu ugušio u krvi, ali i njemu se ipak bližio kraj. U izveštaju beogradskom Ministarstvu inostranih poslova iz Bukurešta između ostalog piše:

„Nad Podunavskim kneževinama zgusnulo se teško raspoloženje. Oseća se da predstoje velika zbivanja. Na dvoru su, doduše, puni pobjedničke radosti jer je revolucija uspešno ugušena, ali u knežev zamak se uvlači strepnja od onoga što sledi. Policijski aparat radi s grozničavom revnošću, ne bi li ušao u trag onoj velikoj nevidljivoj zaveri o kojoj svi govore, ali niko ne može da je uhvati. Policijski prefekt Bukurešta nosi se mišlju da neke od svojih ljudi pošalje u Pariz, kako bi tamo ubili Jona Bratijanua. Veruje se da bi time zaverenicima bio zadat smrtni udarac. Na dvoru vlada duboko neraspoloženje. Trgovina i industrija su potpuno upropašćene, prihodi zemlje su mršavi, a stanovništvo osiromašeno i dovedeno do očajanja zbog suše kakva se retko viđa, a koja je prethodne godine skoro uništila letinu. Pored toga, narod hoće i da se knezu i njegovim ljudima osveti zbog krvi prolivene prilikom gušenja najnovije pobune. Na dvoru su čvrsto rešeni da se silom održe na vlasti, što znači da u krajnjoj liniji računaju i na podršku Rusije, s kojom su navodno već sklopljeni izvesni sporazumi. U palati se već više ne zavaravaju u pogledu činjenice da je februarska pobuna koju su

uspeli da uguše bila tek početak jednog lanca događaja koji se nastavlja. Vlada je podnela ostavku, a knez već nekoliko dana moli i prijatelje i neprijatelje da se prihvate ministarskog portfelja, ali nikako mu ne uspeva da nađe naslednike ministrima koji su podneli ostavke. Na kraju je položaj premijera poverio pukovniku Kreculesku¹⁵¹, koji je naimenovanje prihvatio i brzo formirao svoj kabinet. Pukovnik Kreculesku je knežev protivnik, baš kao i većina novih ministara. Knez samo što nije pao. Čini se da je opevao svoje –“

I zaista, samo nekoliko dana kasnije, usledio je pad kneza Kuze. U Beogradu, gde su zbog okolnosti da jedini srpski princ s pravom da nasledi tron boravi na Kuzinom dvoru, ove pobune i nemiri u Rumuniji praćeni su s dvostruko većim interesovanjem, neprestano su samom knezu Mihailu III¹⁵² i beogradskom Ministarstvu inostranih dela pristizali službeni izveštaji zvaničnih srpskih predstavnika i poverljivi izveštaji tajnih agenata kneza Mihaila, koji ih u Bukurešt beše poslao čim su tamo izbili prvi nemiri. Evo izveštaja knezu, koji zbog neophodne žurbe kratko opisuje Kuzino svrgavanje s trona, a uz to i vrlo žalosnu i sramnu ulogu koju je pritom odigrala kneginja Marija Obrenović, Milanova majka:

¹⁵¹ Nikolae Kreculesku (1812–1900), vlaški političar, premijer Rumunije 1862–1863. i 1865–1866.

¹⁵² Ovde je autor pogrešno naveo vladarsko ime srpskog kneza; u dinastiji Obrenović je važno pravilo da se „red“ vladara računa po prezimenu, a ne po imenu; Mihailo je bio treći Obrenović na srpskom prestolu (a ne treći Mihailo), pa se njegovo vladarsko ime piše: Mihailo Obrenović III, odnosno „treći“ se piše isključivo posle prezimena.